

Πάνορμος (Πάντερμο)

Summary :

Πόλη παραλιακή στον ομώνυμο κόλπο της Πανόρμου. Στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν έδρα του ομώνυμου καϊμακαμλικιού, που διοικητικά ανήκε στο μουτσαριφλίκι Μπαλούκεσερ και στο βαλιλίκι Προύσας. Στις αρχές του 20ού αιώνα εξελίχθηκε στο σημαντικότερο εμπορικό λιμάνι της Προποντίδας, με σιδηροδρομική σύνδεση με τη Σμύρνη και τακτική θαλάσσια συγκοινωνία με την Κωνσταντινούπολη.

Other Names

Bandırma

Geographical Location

Παράλια Προποντίδας

Historical Region

Βιθυνία

Administrative Dependence

Καϊμακαμλίκι Πανόρμου, μουτσαριφλίκι Μπαλούκεσερ, βιλαέτι Προύσας

Geographical Coordinates

1. Ανθρωπογεωγραφία

Πόλη παραλιακή στον ομώνυμο κόλπο της Πανόρμου, πάνω στο δημόσιο δρόμο που οδηγεί από την [Αρτάκη](#) στο [Μπαλούκεσερ](#), 16 χλμ. ΝΑ της Αρτάκης, 54 χλμ. Δ-ΒΔ της [Προύσας](#) και 110 χλμ. ΝΔ της [Κωνσταντινούπολης](#). Οι κάτοικοι της πόλης την αποκαλούσαν Πάντερμο. Στα ελληνικά βιβλία, όπως και στα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα, αναφερόταν ως Πάνορμος. Τέλος, η επίσημη ονομασία στα οθωμανικά κρατικά έγγραφα ήταν Bandırma, πιθανότατα παραλλαγή του «Πάντερμο». Η ύπαρξη του οικισμού πιστοποιείται ήδη από την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης της Κυζικηνής Χερσονήσου (1339).¹ Μέχρι το 1875, όταν καταστράφηκε από πυρκαγιά, ήταν μία κωμόπολη των 5.000-7.000 κατοίκων. Με την ανοικοδόμησή της όμως άρχισε να αναπτύσσεται ραγδαία. Η ουσιαστική ακμή της αρχίζει στα τέλη του 19ου αιώνα.

Τα τελευταία χρόνια πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι ελληνορθόδοξοι της Πανόρμου είχαν ξεπεράσει τα 6.000 άτομα, σε συνολικό πληθυσμό πάνω από 20.000 κατοίκους.² Το πολυπληθέστερο εθνοτικό στοιχείο της πόλης ήταν το μουσουλμανικό (Τούρκοι, Τάταροι, Κιρκάσιοι, Τσιγγάνοι), μετά ερχόταν το ελληνορθόδοξο στοιχείο και τρίτο το αρμενικό. Οι Αρμένιοι όμως εξορίστηκαν μαζικά το 1915 και τα σπίτια τους κατελήφθησαν από μουσουλμάνους. Υπήρχαν επίσης λίγες οικογένειες [Εβραίων](#) και [Φραγκολεβαντινών](#). Το μεγαλύτερο τμήμα των ελληνορθόδοξων θεωρούνταν ντόπιοι. Υπήρχαν όμως και αρκετοί έποικοι από το Μαρμαρά, το [Τσανάκκαλε](#), τη [Μυτιλήνη](#), τη [Σάμο](#), τη Μάδυτο, την Αρτάκη, τη Ραιδεστό και το Μυριόφυτο. Οι κάτοικοι μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, γνώριζαν όμως πολύ καλά και τα τουρκικά.

2. Διοικητική υπαγωγή

Το 1898 η Πάνορμος αποσπάστηκε από την επαρχία της Αρτάκης και έγινε έδρα επαρχίας η ίδια ([καϊμακαμλίκι](#)). Στο καϊμακαμλίκι της Πανόρμου υπάχθηκε τότε και η υποδιοίκηση ([μουδιρλίκι](#)) της Περάμου, η οποία περιλάμβανε τη [Μηχανιώνα](#), τη [Διαβατή](#), το [Καστέλλι](#), τη Λαγκάδα και φυσικά την [Πέραμο](#). Το καϊμακαμλίκι της Πανόρμου υπαγόταν με τη σειρά του στο [μουτσαριφλίκι](#) του Μπαλούκεσερ και στο [βιλαέτι](#) της [Προύσας](#). Η ελληνορθόδοξη κοινότητα της πόλης διοικούταν από οκταμελή [δημογεροντία](#). Λειτουργούσε επίσης [εφορεία των σχολείων](#), όπως και επιτροπές των εκκλησιών της πόλης – τα σώματα αυτά βρίσκονταν υπό την εποπτεία της δημογεροντίας. Η Πάνορμος ήταν και έδρα Πνευματικού Δικαστηρίου και Μεικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου.

3. Οικονομία

Πάνορμος (Πάντερμο)

Με το μεγάλο λιμενοβραχίονα που χτίστηκε το 1910 και τη [σιδηροδρομική γραμμή](#) που την ένωσε με τη [Σμύρνη](#) το 1912, η πόλη εξελίχθηκε στο σημαντικότερο εμπορικό λιμάνι της Προποντιδας. Υπήρχε πυκνή και τακτική θαλάσσια συγκοινωνία με την Κωνσταντινούπολη (σε καθημερινή βάση ένα ή δύο πλοία, φορτηγά ή επιβατικά). Από εκεί εξάγονταν μεγάλες ποσότητες γεωργικών προϊόντων (σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη, βελανίδια), μεταλλεύματα από τα μεταλλεία του [Μπάλια Μαντέν](#) και του Σουλτάν Τσάι, όπως και κτηνοτροφικά προϊόντα προς τις αγορές της Κωνσταντινούπολης αλλά και του εξωτερικού. Αντίστοιχα γίνονταν και εισαγωγές εμπορευμάτων (αποικιακά, υφάσματα και οικοδομική ξυλεία, άλευρα, σιδηρικά, καφές, ζάχαρη, ρύζι κ.ά.). Πολλά από τα εμπορεύματα αυτά μεταφέρονταν σε άλλες πόλεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας (π.χ. στο Μπαλούκεσερ, του οποίου ουσιαστικά η Πάνορμος ήταν το λιμάνι). Στην Πάνορμο έδρευαν υποκαταστήματα μεγάλων ευρωπαϊκών εμπορικών οίκων, όπως ο αγγλικός Βίτελ και ο γαλλικός Ζιρώ, που είχε έδρα τη Σμύρνη (οι συγκεκριμένοι εμπορεύονταν κυρίως δημητριακά).

Οι ελληνορθόξοι κάτοικοι ήταν σε μεγάλο βαθμό έμποροι και τεχνίτες. Ήταν έμποροι υφασμάτων, ραφτάδες, επιπλοποιοί κ.λπ. Αρκετοί επίσης ασχολούνταν με τη ναυτιλία. Περί τα 100 καΐκια ανήκαν σε ελληνορθόδοξους της Πανόρμου. Με αυτά εκτελούσαν κυρίως μεταφορές στον κόλπο της [Κυζίκου](#), στο Τσανάκκαλε, στη Θράκη και στην Κωνσταντινούπολη. Μεγάλος φόρτος εργασίας υπήρχε το καλοκαίρι, ιδιαίτερα κατά την περίοδο παραγωγής των καρπούζιων: τότε όλα τα καΐκια διεκπεραίωναν μεταφορές φορτίων με καρπούζια από τη Θράκη (τόπος παραγωγής) στην Κωνσταντινούπολη. Οι Πανορμίτες επίσης ασχολούνταν με την αλιεία είτε ως πλοιοκτήτες είτε ως πληρώματα σε αλιευτικά καΐκια της Μηχανιώνας και της Περάμου. Οι φτωχοί κάτοικοι της ελληνορθόδοξης κοινότητας ήταν συνήθως φορτοεκφορτωτές στην αποβάθρα: ξεφόρτωναν τα εμπορεύματα από τις βοϊδάμαξες και τα μετέφεραν στα πλοία (και το αντίθετο). Οι μουσουλμάνοι της Πανόρμου ήταν περισσότερο κτηματίες και εργάτες.

4. Ρυμοτομία

Η πόλη μετά την πυρκαγιά του 1875 οργανώθηκε οικιστικά με ρυμοτομικό σχέδιο. Όλοι οι δρόμοι της ξαναφτιάχτηκαν με βάση το [υποδάμειο σύστημα](#). Όλοι ήταν δενδροφυτεμένοι με μουριές, που τα φύλλα τους χρησιμοποιούνταν και για τροφή μεταξοσκωλήκων. Υπήρχαν αρκετοί μαχαλάδες (συνοικίες) στην Πάνορμο: ο Ορθόδοξος βρισκόταν προς την πλευρά της παραλίας. Δίπλα σε αυτόν ήταν ο Τσιγγανέ μαχαλάς: εκεί υπήρχαν 6-7 ανεμόμυλοι, όπως και τα κεραμοποιεία της πόλης. Παρακάτω ήταν ο Μουατζίρ μαχαλάς, όπου διέμεναν πρόσφυγες μουσουλμάνοι από τις περιοχές της Βουλγαρίας και της Μακεδονίας. Ως επί το πλείστον στη συνοικία αυτή η κυρίαρχη γλώσσα ήταν τα βουλγαρικά. Στη συνοικία Σαμουργκάς διέμεναν ορθόδοξοι και μουσουλμάνοι, ενώ δίπλα βρισκόταν ο Αρμενικός μαχαλάς. Η συνοικία Σιγίρ γιολού κατοικούνταν αποκλειστικά από μουσουλμάνους, ενώ υπήρχε και ο Ταταρομαχαλάς: όπως δείχνει και το όνομά του, κατοικούνταν από πρόσφυγες Τατάρους από την [Κριμαία](#). Τέλος, υπήρχε ένας αποκλειστικά ρωμικός μαχαλάς, το Κατσούρι (παρόμοιο όνομα συναντάμε σε συνοικία της Αρτάκης, με ορθόδοξους εποίκους από την περιοχή της Καστοριάς). Η «αριστοκρατία» της Πανόρμου, δηλαδή οι πλούσιοι κάτοικοι, ήταν εγκατεστημένοι σε ξεχωριστή συνοικία με το όνομα «Αλάνι».

5. Θρησκεία – Εκπαίδευση

Η Πάνορμος ανήκε εκκλησιαστικά στη [μητρόπολη Κυζίκου](#). Ο μητροπολίτης είχε εκπρόσωπό του στην πόλη έναν εκ των ιερέων, ο οποίος έφερε τον τίτλο του [πρωτοπαπά](#). Υπήρχαν δύο εκκλησίες στην πόλη: η μία αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο και η άλλη (η παλαιότερη) στον Άγιο Γεώργιο. Επίσης, εκτός από ένα μικρό μοναστήρι αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (1 ώρα προς τα ανατολικά), το οποίο όμως ανήκε στο χωριό [Σκαμινές](#), υπήρχε ένα ακόμη αφιερωμένο στην Αγία Τριάδα. Αυτό βρισκόταν σχεδόν δίπλα στο βορειοανατολικό άκρο της πόλης, προς την πλευρά της παραλίας. Το εκκλησάκι του ήταν πιθανότατα των Βυζαντινών χρόνων, μαρμάρινο. Μέσα στον περίβολο του μοναστηριού, που ήταν μαντρωμένος με τοίχο ύψους 3 μ., υπήρχε αγίασμα σκεπασμένο με καμάρα από μάρμαρο. Το μοναστήρι πρέπει να χτίστηκε από ερείπια αρχαίου οικισμού (είχαν χρησιμοποιηθεί ανάγλυφα, επιτύμβιες πλάκες κ.λπ.). Τα τελευταία χρόνια πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή υπήρχαν εκεί 3 καλόγεροι.

Το σχολείο της ελληνορθόδοξης κοινότητας χτίστηκε το 1906-7 και συστέγαζε αρρεναγωγείο και παρθεναγωγείο. Παλαιότερα αυτά στεγάζονταν σε ξεχωριστά κτήρια: το αρρεναγωγείο ήταν ξύλινο κτήριο με πέντε τάξεις, ενώ με το

Πάνορμος (Πάντερμο)

παρθεναγωγείο συστεγαζόταν σε ένα διώροφο κτίσμα από κοινού με το νηπιαγωγείο (τα κορίτσια χρησιμοποιούσαν τον πάνω όροφο και τα νήπια το ισόγειο). Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στην Πάνορμο χρηματοδοτούνταν από ενοίκια κτημάτων της κοινότητας, προσόδους των εκκλησιών, από τα διδάκτρα μαθητών, αλλά και την αρωγή της Θρησκευτικής Αδελφότητας (της οποίας ο στόχος ίδρυσης ήταν η ενίσχυση της εκπαιδευτικής διαδικασίας αλλά και η συντήρηση μόνιμου ιεροκήρυκα για την πόλη).³

Στην Πάνορμο λειτούργησε από το 1908 ως μετά το 1914 ο επιμορφωτικός και εκπαιδευτικός σύλλογος "Η Πρόοδος". Τόσο η ονομασία του, όσο και ο χρόνος ίδρυσής του, αμέσως μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων και την εκ νέου ενεργοποίηση του συντάγματος, μαρτυρούν τον νεωτερικό του χαρακτήρα και προσανατολισμό.

6. Ο εκτοπισμός

Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο οι Πανορμίτες δεν εκτοπίστηκαν, σε αντίθεση με τον πληθυσμό άλλων αμιγώς ελληνορθόδοξων πολισιμάτων. Από το 1920, οπότε η Πάνορμος καταλήφθηκε από τον ελληνικό στρατό στο πλαίσιο της Μικρασιατικής Εκστρατείας, μέχρι το 1922, υπήρξε κέντρο στρατιωτικής διοίκησης. Κατά την εκκένωση της Μικράς Ασίας, που ακολούθησε την υποχώρηση του ελληνικού στρατού, τον Σεπτέμβριο του 1922 διαπεραιώθηκε από την Πάνορμο και τα λιμάνια της Κυζικηνής Χερσονήσου το Γ΄ Σώμα Στρατού προς την Ανατολική Θράκη.

Μετά την εκδίωξη των ελληνορθόδοξων και την Ανταλλαγή των Πληθυσμών οικογένειες από την Πάνορμο εγκαταστάθηκαν στην Καβάλα, στη Θεσσαλονίκη, στην Αθήνα κ.α.

---

1. Πράγματι η Πάνορμος αναφέρεται σε οθωμανικά έγγραφα του 14ου αιώνα, βλ. Ertuzun, R., *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar* (Istanbul 1953), σελ. 220.

2. Η επίσημη οθωμανική απογραφή για το 1901 δίνει για την Πάνορμο περίπου 16.500 κατοίκους, από τους οποίους οι 5.800 ελληνορθόδοξοι, 10.000 μουσουλμάνοι και 630 άλλων εθνοτήτων (Αρμένιοι, Εβραίοι κ.λπ.), βλ. *Ξενοφάνης* 3:1 (1905), σελ. 92. Η στατιστική του Οικουμενικού Πατριαρχείου για το 1905 αναφέρεται σε 4.000 ελληνορθόδοξους κατοίκους βλ. *Ημερολόγιον Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων* (Κωνσταντινούπολις 1905), σελ. 181. Η στατιστική του Οικουμενικού Πατριαρχείου για το 1922 αναφέρει 3.910 ελληνορθόδοξους κατοίκους, βλ. *Patriarcat Oecumenique, Les atrocités Kémalistes dans les régions du Pont et dans le reste de l'Anatolie* (Κωνσταντινούπολις 1922), σελ. 223. Ο Αναγνωστόπουλος, Α., *Γεωγραφία της Ανατολής Α΄: Φυσική κατάσταση της Ανατολής* (Αθήναι 1922), σελ. 67, αναφέρει ότι η Πάνορμος είχε συνολικά 13.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 7.000 μουσουλμάνοι και οι 6.000 ελληνορθόδοξοι, ενώ ο Κοντογιάννης, Π., *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας. Φυσική σύσταση της χώρας, πολιτική γεωγραφία, φυσικός πλούτος* (Αθήναι 1921), σελ. 264, κάνει λόγο για 20.000 κατοίκους, από τους οποίους 4.000 ελληνορθόδοξοι, 12.000 μουσουλμάνοι και 4.000 Αρμένιοι.

3. Το 1905 το αρρεναγωγείο (ή αστική σχολή) είχε 300 μαθητές και 4 δασκάλους, το παρθεναγωγείο 100 μαθήτριες και 2 δασκάλες και το νηπιαγωγείο περίπου 200 νήπια και 2 νηπιαγωγούς. Η ετήσια δαπάνη για τα σχολεία έφτανε τα 30.000 γρόσια ή 300 οθωμανικές χρυσές λίρες, βλ. *Ημερολόγιον Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων* (Κωνσταντινούπολις 1905), σελ. 181.

Bibliography :

	Κοντογιάννης Π. , <i>Γεωγραφία της Μικράς Ασίας. Φυσική σύσταση της χώρας, πολιτική γεωγραφία, φυσικός πλούτος</i> , Αθήναι 1921
	Μαμόνη Κ. , "Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία", <i>Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας</i> , 26, 1983, 63-114
	Μακρής Κ. , "Τα χωριά και τα μοναστήρια της Κυζικηνής χερσονήσου", <i>Μικρασιατικά Χρονικά</i> , 8, 1959, 129-172

Πάνορμος (Πάντερμο)

	Σγουριδής Γ. , <i>Η Πέραμος της Κυζίκου. Ιστορία – Λαογραφία – Χρονικά – Αναμνήσεις</i> , Σύλλογος Περαμίων-Κυζικηνών, Αθήνα 1968
	Patriarcat Oecumenique , <i>Les atrocités Kémalistes dans les régions du Pont et dans le reste de l'Anatolie</i> , Constantinople 1922
	Αναγνωστόπουλος Α. , <i>Γεωγραφία της Ανατολής. 1: Φυσική κατάσταση της Ανατολής</i> , Αθήναι 1922
	Ertüzün R. , <i>Karıdađı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar</i> , Istanbul 1953
	Μήλλας Α. , <i>Προποντίδα. Μια θάλασσα της Ρωμοσύνης</i> , Αθήνα 1992
	Marquardt J. , <i>Ιστορία της Κυζίκου. Μεταφρασθείσα εκ του Γερμανικού υπό του αρχιμανδρίτου Κυρίλλου Γρηγοριάδου Κυζικηνού. Εκδίδεται προς όφελος του ταμείου της εν Κωνσταντινουπόλει Φιλεκπαιδευτικής της Κυζίκου Αδελφότητας «Προόδου»</i> , Κωνσταντινούπολις 1878
	Φιλίπιδης Φ. , "Πάνορμος", <i>Μικρασιατικά Χρονικά</i> , 3, 1940, 368-389

Webliography :

Φωτογραφίες της Πανόρμου
<http://www.pbase.com/dosseman/bandirma&page=all>

Glossary :

	βιλαέτι (βαλιλίκι), το Η ανώτατη βαθμίδα της διοίκησης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία αφορούσε μεγάλες διοικητικές περιοχές. Οι μεγάλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ονομάζονταν αρχικά εγιαλέτ. Η νέα διαίρεση του 1864 εισήγαγε τον όρο βιλαγέτ (vilayet), κατά αντιστοιχία προς το γαλλικό διοικητικό όρο département, μικρότερης όμως έκτασης. Ο διοικητής του βιλαετιού ονομαζόταν βαλής και είχε εκτεταμένες δικαιοδοσίες.
	δημογεροντία, η Κοινοτική αρχή που απαρτιζόταν από το σύνολο των κοινοτικών αξιωματούχων, οι οποίοι κατά περίπτωση ονομάζονταν άρχοντες, προεστοί, επίτροποι, δημογέροντες ή απλώς γέροντες.
	ιπποδάμειο σύστημα, το Πολεοδομικό σύστημα που αποδίδεται στο Μιλήσιο Ιπποδάμο και στηρίζεται στον ορθογώνιο σχεδιασμό οριζόντιων και κάθετων οδικών αξόνων που τεμνόμενοι δημιουργούν οικοδομικές νησίδες.
	καϊμακαμλίκι, το Οθωμανική διοικητική μονάδα που αντικατέστησε τον καζά στην Ύστερη Οθωμανική περίοδο, μετά τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1864.
	μουδινλίκι (μουδουρλίκι), το Οθωμανική διοικητική μονάδα στην Ύστερη Οθωμανική περίοδο, υποδιαίρεση του καϊμακαμλικιού, με διοικητή το μουδίνη ή μουδούρη.
	μουτεσαριφλίκι, το Οθωμανική διοικητική μονάδα μεσαίου μεγέθους που αντικατέστησε το σαντζάκι κατά την Ύστερη Οθωμανική περίοδο, μετά τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1864.
	πρωτοπαπάς, ο Εκκλησιαστικός αξιωματούχος με τελετουργικά καθήκοντα. Ήταν δεύτερος τη τάξει μετά τον αρχιερέα, πρωτοπρεσβύτερος.
	σχολική εφορεία, η Η σχολική εφορεία αποτελούνταν από μέλη είτε εκλεγμένα από την κοινότητα είτε ορισμένα από επιτροπή, τα οποία είχαν υποχρέωσή τους να φροντίζουν για τη σωστή λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Sources

Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, φάκ. Β 118.

Πάνορμος (Πάντερμο)

Ημερολόγιον Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως (Κωνσταντινούπολις 1905).

Σύγγραμμα περιοδικόν του Συλλόγου Μικρασιατών «Ανατολή» Ξενοφάνης 3:1 (1905), σελ. 92-7.